

ÉTICA DA MEMORIA. UNHA LECTURA FILOSÓFICA DE *CIEN AÑOS DE SOLEDAD*

Marcelino Agís Villaverde

Universidade de Santiago de Compostela

“Muchos años después, frente al pelotón de fusilamiento, el coronel Aureliano Buendía habría de recordar aquella tarde remota en que su padre lo llevó a conocer el hielo. Macondo era entonces una aldea de veinte casas de barro y cañabrava construidas a la orilla de un río de aguas diáfanas que se precipitaban por un lecho de piedras pulidas, blancas y enormes como huevos prehistóricos. El mundo era tan reciente, que muchas cosas carecían de nombre, y para mencionarlas había que señalarlas con el dedo”¹.

Así comeza *Cien años de soledad*, un dos monumentos literarios contemporáneos erixidos sobre as coordenadas da memoria e do tempo. Gabriel García Márquez sitúanos nun lugar imaxinario que bautiza como Macondo e nun tempo que, a pesar de ter a súa propia lóxica interna, coincide máis co tempo primordial das mitoloxías arcaicas que coa cronoloxía dos acontecementos sobre a que se constrúe a historia. Un tempo auroral onde se inaugura o mundo, tan remoto que é mesmo anterior á constitución lingüística do mundo, de aí que haxa que

sinalar as cousas co dedo. A novela, tal como o lector pode comprobar a partir da frase inicial, altera o tempo lineal dos acontecementos históricos para desprazarse, sen máis orde que a imposta pola destreza literaria do autor, a través do presente, do pasado e do futuro. En efecto, moitos anos despois (futuro), fronte ao pelotón de fusilamento (presente), o coronel Aureliano Buendía habería de lembar a tarde remota (pasado) en que o seu pai o levou a coñecer o xeo.

Pero ademais deste maxistral tratamento do tempo, a novela sitúanos nunha das súas pasaxes fronte ao problema dun mundo no que os homes perderon a memoria a causa dunha enfermidade terrible: a peste do insomnio. Cando José Arcadio Buendía é informado da aparición desta epidemia non lle dá importancia: “Si no volvemos a dormir, mejor –decía José Arcadio Buendía, de buen humor–. ‘Así nos rendirá más la vida’. Pronto coñece os terribles efectos asociados a esta peste que nada nin ninguén pode deter: “Lo más temible de la enfermedad del insomnio –le

1 G. GARCÍA MÁRQUEZ: *Cien años de soledad*, Espasa-Calpe, Madrid 1982.

explican— no era la imposibilidad de dormir, pues el cuerpo no sentía cansancio alguno, sino su inexorable evolución hacia una manifestación más crítica: el olvido” (García Márquez, 1982, p. 99).

I. MEMORIA E COÑECEMENTO

Velaquí unha cuestión que non por formularse no laboratorio fantástico dunha obra literaria ten menos interese para reflexionar sobre a funcionalidade e a transcendencia da memoria na vida do home. Pensemos que, dende os albores do pensamento occidental, a teoría do coñecemento se construíu sobre a memoria e o recordo. Dirán vostedes que estou a levar a auga polo meu rego porque ao mencionar as orixes da nosa tradición filosófica busco premeditadamente a Platón e a súa teoría da *anamnese* que une indisolublemente rememoración e coñecemento. É verdade, pero non é menos certo que podo desprazarme con comodidade na historia da filosofía e seleccionar outros moitos autores de distintas épocas e tradicións para multiplicar os exemplos. A teoría do coñecendo de Hume, por citar outro autor clásico, está construída igualmente sobre as dúas facultades que o autor escocés detecta no noso entendemento: a memoria e a imaxinación. Coñecer é, dende logo, algo máis que recordar, pero non podemos facelo sen o auxilio da memoria que almacena impresións e ideas e as pon á disposición da imaxinación. E a partir de aquí apelo á súa sabedoría —ou quizais á súa memoria— para que me aforren ter que

repetir os principais argumentos da teoría humana do coñecemento.

Claro que a hipótese dun mundo sen memoria non só atenta contra as bases sobre as que se construíron múltiples teorías do coñecemento senón tamén da temporalidade que rexe os patróns de existencia do home e do mundo. “A memoria é do tempo” dinos Aristóteles e Agustín de Hipona, pola súa parte, moito antes que Husserl na súa *Fenomenoloxía íntima do tempo*, encárgase de sentenciar que a memoria é o presente do pasado e garante a continuidade temporal da persoa. Esta garantía de que, malia os distintos cambios e transformacións que experimenta un suxeito ao longo da súa vida, segue sendo el mesmo constitúe o patrón da identidade persoal. Un home ao longo da súa vida é el mesmo aínda que non sexa sempre o mesmo, fenómeno que o filósofo francés Paul Ricoeur desenvolve a través do que denomina identidade-*idem* e identidade-*ipse*. “A confrontación entre as nosas dúas versións da identidade —escribe Paul Ricoeur— presenta realmente problemas por primeira vez coa cuestión da *permanencia no tempo*”.

E falando de identidade e memoria. ¿Como esquecerse de Locke, defensor da memoria como principio fundador da identidade persoal? En efecto, no seu *Ensaio sobre o entendemento humano*, Locke entretece unha teoría da identidade sobre o carácter persoal e intrasferible das lembranzas e o carácter propio das experiencias vividas do suxeito.

Un mundo sen memoria, en razón desta breve e selecta mostra de teorías filosóficas que teñen a memoria como pedra angular, atentaría gravemente contra a posibilidade do coñecemento, da nosa conciencia do tempo e da nosa identidade. ¿Vexamos agora que sucede no episodio que nos relata García Márquez? Pois segundo se nos conta na novela “cuando el enfermo se acostumbra a su estado de vigilia, empezaban a borrarse de su memoria los recuerdos de la infancia, luego el nombre y la noción de las cosas, y por último la identidad de las personas y aun la conciencia del propio ser, hasta hundirse en una especie de idiotez sin pasado” (García Márquez, 1982, p. 99). É dicir, o autor relaciona os aspectos fundamentais que, dende a filosofía, se asociaron á memoria: o coñecemento (nome e noción das cousas), a conciencia do tempo (os recordos de infancia) e a identidade persoal (a do propio ser e a identidade do outro).

Cando a enfermidade avanza, Aureliano Buendía, despois de tomar as medidas necesarias para poñer a vila en corentena, inventa o método para recordar o nome das cousas. Aureliano recorre á sabedoría práctica da vida que os gregos denominaron *phrónese*. “Con un hisopo entintado marcó cada cosa con su nombre: *mesa, silla, reloj, puerta, pared, cama, cacerola*. Fue al corral y marcó los animales y las plantas: *vaca, chivo, puerco, gallina, yuca, malanga, guineo*”(Idem, 102). Esta solución, sinxela e práctica, non atalla, como era previsible, o problema, porque coñecer o nome das cousas representa un primeiro nivel de coñecemento que non implica saber tamén a súa natureza e funcións. De aí que o protagonista “estudiando las infinitas posibilidades del

olvido, se dio cuenta de que podía llegar un día en que se reconocieran las cosas por sus inscripciones, pero no se recordara su utilidad. Entonces fue más explícito. El letrado que colgó en la cerviz de la vaca era una muestra ejemplar de la forma en que los habitantes de Macondo estaban dispuestos a luchar contra el olvido: *Esta es la vaca, hay que ordeñarla todas las mañanas para que produzca leche y a la leche hay que hervirla para mezclarla con el café y hacer café con leche*” (García Márquez, 1982, p. 102-103). Esta loita contra as adversidades dun mundo desmemoriado funcionou momentaneamente mentres a enfermidade non alcanzou un grao de virulencia maior no que as persoas esquecían tamén o valor da letra escrita e as inscricións só eran comprendidas se a persoa se esforzaba neste proceso de coñecemento a partir da escritura. “En todas las casas se habían escrito claves para memorizar los objetos y los sentimientos. Pero el sistema exigía tanta vigilancia y tanta fortaleza moral que muchos sucumbieron al hechizo de una realidad imaginaria, inventada por ellos mismos” (Ibidem).

O proceso que se nos describe recorda os graos de coñecemento establecidos por Platón e o camiño ascendente que o home sabio debe seguir para alcanzar a verdade. Quizais a diferenza principal co defendido polo filósofo grego estriba en que para el a escritura atentaba contra a memoria. Ao descargar o noso coñecemento nese cómodo soporte gráfico liberabamos tamén a nosa memoria do esforzo necesario para recordalo todo ou, o que é o mesmo, para coñecelo todo por nós mesmos. A escritura, polo demais, induce a novos esquecementos porque é imposible— e sería un gasto de

enerxía improductivo— ter que escribilo todo. E, por último, a escritura implica inevitablemente interpretación do escrito, na dobre acepción que dende as orixes da hermenéutica se deu: interpretación curta da significación das palabras e interpretación ampla do sentido, recuperación do sentido que propugna a hermenéutica contemporánea rivalizando coa filosofía mesma na súa ambición gnoseolóxica.

Fracasado este primeiro método, deseñado de acordo co sentido práctico da vida (*phrónese*) que Aureliano Buendía posuía, entra en xogo o coñecemento a través da opinión (*doxa*), acrítico e carente de cientificidade que Pilar Ternera lle ofrece á vila como táboa de salvación. O mundo da doxa era incerto, pero proporcionaba alivio momentáneo para o drama de non ter pasado. Descríbesenos do seguinte xeito: “Pilar Ternera ... concibió el artificio de leer el pasado en las barajas como antes había leído el futuro. Mediante ese recurso, los insomnes empezaron a vivir en un mundo construido por las alternativas inciertas de los naipes” (García Márquez, 1982, p. 103). Como era previsible, estas prácticas de consolación non satisfán, en cambio, a José Arcadio Buendía, home de ciencia e de experimentación, dado á aplicación práctica dos logros científicos, deseñador de dispositivos e enxeños, pertinaz investigador capaz de encerrarse no seu cuarto-laboratorio e non saír durante semanas. José Arcadio representa o patrón da ciencia (*episteme*) e da tecnoloxía como aplicación práctica da primeira para mellorar a vida do home. A súa proposta, último cartucho antes de ceder á desesperanza, é a máquina da memoria. Segundo se conta na novela:

“José Arcadio Buendía decidió construir la máquina de la memoria que una vez había deseado para acordarse de los maravillosos inventos de los gitanos. El artefacto se fundaba en la posibilidad de repasar todas las mañanas, y desde el principio hasta el fin, la totalidad de los conocimientos adquiridos en la vida. Lo imaginaba como un diccionario giratorio que un individuo situado en el eje pudiera operar mediante una manivela, de modo que en pocas horas pasaran ante sus ojos las nociones más necesarias para vivir” (García Márquez, 1982, p. 103).

Certamente, como antes advertira o narrador, necesitábase fortaleza moral para non caer na cómoda tentación dun pasado case á carta construído polos naipes. Unha dose de fortaleza moral aínda maior se cada individuo debía afrontar diariamente a tarefa de ler as preto de catorce mil fichas que José Arcadio Buendía escribira no momento en que entra en Macondo “por el camino de la ciénaga un anciano estrafalario con la campanita triste de los durmientes”.

II. ÉTICA DA MEMORIA

Confío en que non lles pasase inadvertido o feito de que, por vez primeira, se introduce o termo moral no relato. Apélase á responsabilidade de recordar para non ceder á devastación da enfermidade que conduce ao esquecemento colectivo. En realidade, a responsabilidade de recordar que se agudiza logo do xurdimento e da xeneralización da enfermidade é anterior e independente dela porque mesmo a memoria máis louzá é fráxil, limitada e o tempo erosiónaa ata facer desaparecer a pegada dos acontecementos, algúns dos cales non se deben esquecer por-

que marcan a nosa historia persoal e colectiva. Na novela achamos novamente un exemplo perfecto desta ética da memoria que se alza contra a estratexia de instrumentalizar o paso do tempo para desvirtuar o pasado. Sucede cando se intenta disfrazar e negarlle a represión da folga bananeira, terxiversárase mesmo a historia nos libros escolares, pero o recordo persoal de José Arcadio Segundo prevalece sobre a deformación e o esquecemento dos acontecementos tal e como aconteceron.

“Ocurrió un día en que alguien se lamentó en la mesa de la ruina en que se hundió el pueblo cuando lo abandonó la compañía bananera y Aureliano (Segundo) lo contradijo con una madurez y una versación de persona mayor. Su punto de vista, contrario a la interpretación general, era que Macondo fue un lugar próspero y bien encaminado hasta que lo desordenó y lo corrompió y lo exprimió la compañía bananera, cuyos ingenieros provocaron el diluvio como un pretexto para eludir compromisos con los trabajadores. Hablando con tan buen criterio que a Fernanda le pareció una parodia sacrílega de Jesús entre los doctores, el niño describió con detalles precisos y convincentes cómo el ejército ametralló a más de tres mil trabajadores acorralados en la estación, y cómo cargaron los cadáveres en un tren de doscientos vagones y los arrojaron al mar. Convencida como la mayoría de la gente de la verdad oficial de que no había pasado nada, Fernanda se escandalizó con la idea de que el niño había heredado los instintos anarquistas del coronel Aureliano Buendía” (García Márquez, 1982, p. 383).

A cominación a non esquecer introdúcenos na vertente moral da memoria. Hai, cando menos, tres razóns para non esquecer dende a perspectiva moral, sinaladas por Paul Ricoeur.

“No debemos olvidar, en primer lugar, para resistir el arruinamiento universal que amenaza a las huellas dejadas por los acontecimientos. Para conservar las raíces de la identidad y mantener la dialéctica de la tradición y de la innovación, hay que tratar de salvar las huellas. Ahora bien, entre estas huellas se encuentran también las heridas infligidas por el curso violento de la historia a sus víctimas. No debemos olvidar, por tanto, también y quizás sobre todo para continuar honrando a las víctimas de la violencia histórica”³.

A memoria non está libre de ameazas, sufriu frecuentemente censura política por parte de réximes totalitarios, sufriu manipulacións e terxiversacións a base de repetir falsidades que pasan a instalarse na memoria colectiva e mesmo persoal, e sofre represións e censuras que o individuo realiza como un mecanismo de defensa. É preciso, polo tanto, ademais de cultivar unha *memoria xusta*, unha política da memoria que a garanta. E entre os recursos dos que dispoñemos para impedir abusos da memoria como os referidos figura indubidablemente o recurso á función crítica da historia. “La historia, como advirte Paul Ricoeur, ejerce fundamentalmente una función crítica respecto a los fraudes de la memoria, es decir, no sólo respecto a sus errores, sino también respecto a sus falsificaciones”⁴.

3 P. RICOEUR, *La lectura del tiempo pasado: memoria y olvido*, UAM-Arrecife, Madrid 1999, p. 40

4 Op. Cit., p. 41.

Unha función crítica que se exerce en tres distintos niveis: o *documental*, relativo ás fontes manexadas; o *explicativo*, construído sobre a cientificidade da disciplina; e o *interpretativo*, centrado no fenómeno da escritura da historia que denominamos historiografía e se incorpora aos libros de texto. Na pasaxe do metrallamento dos tres mil traballadores da compañía bananeira, Aureliano Segundo non só ten que loitar contra os prexuízos da memoria colectiva, senón contra a memoria oficial que asume o papel de “memoria ensinada”. O paradoxal, o inxusto é que, a pesar de que “los hechos son imborrables y no puede deshacerse lo que se ha hecho, ni hacer que lo que ha sucedido no suceda, el sentido de lo que pasó, por el contrario, no está fijado de una vez por todas”⁵. Polo que a interpretación do pasado, tanto dende o punto de vista moral coma dende o punto de vista dunha hermenéutica literaria, pode ser considerada como unha acción retroactiva da intencionalidade do futuro que xulga o pasado. Contra iso só podemos esperar que á virtude da fidelidade da memoria se sume a virtude da fidelidade á verdade histórica.

Mais, prérgolles que me desculpen, deixei a José Arcadio Buendía coa máquina da memoria a medio rematar, solución parcial e de dubidoso éxito para atallar a rápida e funesta enfermidade da memoria, mentres entraba en Macondo “un anciano estrafalario con la campanita triste de los durmientes, cargando una maleta ventruda amarrada con cuerdas y un carrito cubierto con trapos negros”. O ancián foi

directamente á casa de José Arcadio Buendía. Visitación abriulle sen coñecelo, confundíndoo cun vendedor. E José Arcadio saudouno con amplas mostras de afecto, “temiendo haberlo conocido en otro tiempo y ahora no recordarlo”. Debemos desculpar e comprender a mentira na que está instalado José Arcadio para manter un estatus persoal e unha identidade que sen a memoria se viu despojado da dignidade doutros tempos. A inmoralidade desta mentira é discutible, é piadosa, inofensiva, é unha mentira inocente que un dormite descobre sen dificultade. Así se nos di: “El visitante advirtió su falsedad. Se sintió olvidado, no con el olvido remediable del corazón, sino con otro olvido más cruel e irrevocable que él conocía muy bien, porque era el olvido de la muerte. Entonces comprendió” (García Márquez, 1982, p. 104).

O experimento rematou. A novela debe proseguir o seu camiño e o autor rescata os personaxes, habitantes de Macondo, da peste do insomnio devolvéndolles a memoria.

“(El visitante) Abrió la maleta atiborrada de objetos indescifrables, y de entre ellos sacó un maletín con muchos frascos. Le dio de beber a José Arcadio Buendía una sustancia de color apacible, y la luz se hizo en su memoria. Los ojos se le humedecieron del llanto, antes de verse a sí mismo en una sala absurda donde los objetos estaban marcados, y antes de avergonzarse de las solemnes tonterías escritas en las paredes, y aún antes de reconocer al recién llegado en un deslum-

5 Op. cit. p. 48.

brante resplendor de alegría. Era Melquíades” (García Márquez, 1982, p. 104). O xitano que dende o comezo da novela dá a coñecer os últimos avances do mundo moderno: o imán, a lupa ou o xeo.

Hai, polo tanto, un final feliz para pechar esta paréntese argumental que non podería manterse por máis tempo so pena de acabar co argumento da novela. Quedou demostrada a inviabilidade dun mundo sen memoria e nós descubrimos tamén a necesidade dunha ética e dunha política da memoria xusta, desterrando así o vello concepto que lle atribuíu plena neutralidade á memoria no ámbito do coñecemento.

En canto ao desenvolvemento da trama de *Cien años de soledad*, podemos agora confirmar a tese formulada ao comezo desta análise. A novela no seu conxunto é un monumento literario erixido sobre as coordenadas do tempo e da memoria e o seu final confirma a devandita tese. O círculo péchase, o tempo esvaécese e a memoria apágase. É un relato que comeza apoiándose na memoria para construír a historia da saga dos Buendía, e que remata coa desaparición da estirpe, “desterrada de la memoria de los hombres... porque las estirpes condenadas a ciencia años de soledad no tenían una segunda oportunidad sobre la tierra” (García Márquez, 1982, p. 448).

Marcelino AGÍS VILLAYERDE: “Ética da memoria. Unha lectura filosófica de *Cien años de soledad*, *Revista Galega do Ensino*, núm. 44, novembro 2004, pp. 149-156.

Resumo: a memoria non está libre de ameazas, sufriu frecuentemente censura política por parte de réximes totalitarios, sufriu manipulacións e terxiverxacións a base de repetir falsidades que pasan a instalarse na memoria colectiva e mesmo persoal, e sofre represións e censuras que o individuo realiza como un mecanismo de defensa. É preciso, polo tanto, ademais de cultivar unha memoria xusta, unha política da memoria que a garanta. E, entre os recursos dos que dispoñemos para impedir abusos da memoria como os referidos figura, indubidablemente, o recurso á función crítica da historia. Neste estudo abórdase o problema da relación entre memoria e coñecemento, utilizando como eixe do discurso a obra *Cien años de soledad*. O obxectivo final do traballo é propiciar a análise filosófica hermenéutica que fundamenta a ética da memoria.

Palabras clave: ética, memoria, coñecemento, fenomenoloxía, hermenéutica, sentido crítico.

Resumen: la memoria no está libre de amenazas, ha sufrido frecuentemente censura política por parte de regímenes totalitarios, ha sufrido manipulaciones y tergiversaciones a base de repetir falsidades que pasan a instalarse en la memoria colectiva e incluso personal, y sufre represiones y censuras que el individuo realiza como un mecanismo de defensa. Es preciso, por tanto, además de cultivar una memoria justa, una política de la memoria que la garantice. Y, entre los recursos de los que disponemos para impedir abusos de la memoria como los referidos figura, indudablemente, el recurso a la función crítica de la historia. En este estudio se aborda el problema de la relación entre memoria y conocimiento, utilizando como eje del discurso la obra *Cien años de soledad*. El objetivo final del trabajo es propiciar el análisis filosófico hermenéutico que fundamenta la ética de la memoria.

Palabras clave: ética, memoria, conocimiento, fenomenología, hermenéutica, sentido crítico.

Abstract: memory is not save from threats, as it suffers political censorship on the part of totalitarian regimes, manipulations and tergiversations (by hearing again and again fallacies, which get installed within the collective and even individual memory), and also our own (individual) repression and censorship as a mechanism for self-defence. It is therefore necessary, apart from cultivating a just memory, a policy of the memory that guarantees memory. Among the resources for making this feasible, we have the critical function of history. In this article, we tackle the problem of the relationship between memory and knowledge, using for this purpose the discourse of the book *Cien años de soledad*. The final objective of the article is to favour a philosophical hermeneutic analysis, which gives the foundations for the ethic of the memory.

Key words: ethic, memory, knowledge, phenomenology, hermeneutic, critical sense.

– Data de recepción da versión definitiva deste artigo: 16-07-2004.

